

سیر تاریخی اندرزنامه نویسی پیش از اسلام تا دوره قاجاری

دکتر مصطفی جوزی^۱، مینا رحیم^۲

۱- استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه پیام نور

۲- دانش آموخته کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی دانشگاه پیام نور

چکیده

اندرزنامه‌ها کتاب‌هایی با ارزش تربیتی با محتوای اخلاقی و آموزه‌پند هستند. اندرزنامه‌هایی در دوران پیش از اسلام و پس از اسلام به نگارش درآمده که هر کدام از حیث تاریخی و ادبی دارای جایگاه ارزشمندی هستند. این تحقیق که به روش توصیفی-تحلیلی تنظیم گردیده است به «سیر تاریخی اندرزنامه نویسی پیش از اسلام تا دوره قاجاری» می‌پردازد. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که در ایران پیش از اسلام، مهم‌ترین ابزار حفظ و اصلاح نظام اجتماعی، اندرزنامه‌ها بودند و دوره بعد از اسلام به دلیل ساختار سیاسی و اجتماعی حاکم بر جامعه اندرزنامه‌های سیاسی مورد توجه قرار گرفتند. اندرزنامه‌های دوره قاجار، یا تحت تأثیر اندیشه پیشینیان نگاشته شده‌اند، یا پیرو سیاست‌نامه‌های گذشته و یا تحت تأثیر اندیشه‌های نوگرایانه روزگار قاجار به رشته تحریر درآمدند.

واژگان کلیدی: اندرزنامه، سیر تاریخی، سیاست‌نامه، پند و نصیحت

مقدمه

اندرزی یکی از روش‌های تربیتی است که سابقه‌ای کهن دارد و فطرت انسان را بیدار می‌کند و در دل می‌نشیند. منظور از اندرزنامه ارائه‌ی توصیه‌های لازم برای تولید رفتار سیاسی مناسب است. اندرزنامه‌ها صورت‌های اولیه‌ی کتاب‌های اخلاقی در زبان فارسی هستند که غالباً به قرن چهارم و پنجم تعلق دارند. پس از ورود اسلام به ایران و ممزوج شدن تمدن ایرانی با آموزه‌ی اسلامی، سنت پرداختن به اندیشه‌های سلوکی در دوره تمدن اسلامی استمرار یافته و کتاب‌ها و آثار ارزشمندی با عناوین «سیاست‌نامه»، اندرزنامه، سیر الملوک، نصیحت الملوک و ذخیره الملوک» از سوی صاحب نظران که خود دست اندرکار سیاست عملی بودند، به رشته‌ی تحریر درآمده است. اندرزنامه‌نویسی در دوره قاجار به‌عنوان میراث ادب و اندیشه سیاسی ایران جایگاه مهمی در مطالعات تاریخی علوم سیاسی و ادبیات داشته است.

۱- تعریف اندرزنامه

اندرزنامه یکی از انواع ادبیات تعلیمی است که به آن پندنامه، نصیحت‌نامه، اخلاق و آداب نیز می‌گویند. متون پهلوی متعددی به شیوه اندرزی - اخلاقی نوشته شده است که موضوع آنها توصیه‌های اخلاقی است (ناتل خانلری، ۱۳۴۹، ج ۱: ۲۶۷). بنابراین؛ اندرزنامه‌ها عنوان عمومی کتاب‌ها و رساله‌هایی هستند که به حکمت‌ها و دستورهای اخلاقی پرداخته بخش وسیعی از ادبیات تعلیمی را تشکیل می‌دهد. بنیاد این قبیل آثار بر اخلاق نهاده شده و موضوع عمده آن شیوه زندگی و راه و رسم آمیزش با مردم است.

۲- معرفی اندرزنامه‌های معروف هر دوره و ویژگی‌های آن

۱-۲ قبل از اسلام

بخش اصلی اندرزهای ایرانی در دوران قبل از اسلام زردشتی و به زبان پهلوی است. «از زبان مادی که زبان قوم ماد از اقوان آریایی است، اثر مکتوبی باقی‌نمانده اما اشاراتی در نوشته‌های مورخان یونانی مثل هرودوت به داستان‌ها، قصه‌ها و اشعار این دوره شده است. اندرزهای دوره باستان، اندرزهایی است که در مأخذ به زبان‌های باستانی ایران یعنی اوستا و کتیبه‌های شاهان هخامنشی مندرج است که حتی لوحه استوانه‌ای کوروش دوم که به فرمان کوروش معروف به زبان بابلی نو است نیز در این گروه قرار می‌گیرد. همچنین؛ منشور یا فرمان کوروش بزرگ - در دوره هخامنشی - معرف رفتار ملاطفت آمیز و پر تساهل کوروش در بابل است. حرمت نهادن به زندگانی و عقاید و قوانین خود و دیگران و رعایت هنجارهای اخلاقی که سرلوحه کتیبه‌های هخامنشی است، اندرزهای هخامنشی را تشکیل می‌دهد و حجم بیشتر آن در بخش پرستش اهورا مزدا گفته شده است. از قدیمی‌ترین ادبیات اندرزی در کتیبه بیستون در ستون چهارم، سطرهای ۶۹-۱۶ است که در قسمتی داریوش بزرگ از جانشینان خود با لحنی اخلاقی و اندرزگونه می‌خواهد که از افراد دروغ گو و زورگو دوری کنند. در اوستا نیز، گاهان یا گات‌ها پیام آسمانی زردشت و قدیمی‌ترین نوشته‌ای است که از ایران باستان باقی‌مانده است. سرود آسمانی زردشت اندرزنامه نیست اما اخلاق درخشان آن سرنمون رفتار و کردار درست آدمی در اعصار جدید است. تمایز نیکی و بدی و انتخاب راستی بنیاد

استوار اخلاق گاهانی است. گاهان کلا مفاهیم راستی، خرد و اندیشه نیک، تمایز و جدایی نیکان و بدان در منش و گفتار و کردار و پرهیز از دروغ و خشم را دربردارد» (اصلانی، ۱۳۹۸: ۳۸). در دوره پهلوی (دوره میانه) مهم‌ترین بخش ادبیات پهلوی را اندرزنامه‌ها و اخلاقیات تشکیل می‌دهند (تفضلی، ۱۳۷۶: ۱۸۱) «آموزه‌های مانوی جهان را زندان می‌خواند و حیات را چرخه ای برای رهایی نور الهی از ماده ظلمانی و آزمند می‌داند. (همان: ۳۴۵). اندرزهای بودایی در فضایی فلسفی پیچیده و همراه با مفاهیمی آورده می‌شود که با اندرزهای ساده و عملی ایرانی متفاوت است. (مزدپور، ۱۳۸۶: ۴۵). همچنین «آثار سغدی به دو دسته دینی و غیردینی تقسیم می‌شود و مهم‌ترین آنها شامل توبه نامه‌ها، داستان‌ها و تمثیل‌ها و سرودهای کوچک و بزرگ است. «(اصلانی، ۱۳۹۸: ۴۵-۴۶).

در رابطه با ویژگی اندرزنامه‌های معروف قبل از اسلام می‌توان گفت: در آثار هخامنشی می‌توان بخش‌هایی از فرمان کورش بزرگ و ستون چهارم بیستون و کتیبه‌های داریوش در نقش رستم... را آثار اندرزی دانست (مزدپور، ۱۳۸۶: ۲۲). عهد اردشیر که متن پهلوی آن در دسترس نیست (عباس، ۱۳۴۸: ۴۸) و تنها اثر باقی‌مانده از اردشیر به زبان پهلوی، کارنامه اردشیر بابکان است که «حاوی اقدامات او جهت از بین بردن ملوک الطوائف و تأسیس سلسله ساسانیان بوده، اندرزهای چندانی دربر ندارد». (علوی مقدم، ۱۳۷۴: ۲۶). در آثار پهلوی نیز اندرزنامه‌های موجز عبارتند از: کتاب ششم دینکرد، اندرز آذرباد مهرسپندان، واژه‌ای چند (از آذرباد مهرسپندان، اندرز انوشنگ روان آذرباد مهرسپندان (فصل ۶۲ کتاب روایات پهلوی)، ده اندرز به نام آذرباد مهرسپندان و دیگر پوریوتکیشان در کتاب سوم دینکرد، یادگار بزرگمهر، اندرز اوشنر دانا، اندرز دانایان به مزدیسنان، اندرز خسرو قبادان، چیده اندرز پوریوتکیشان، اندرز دستوران به بهدینان، اندرز بهزاد فرخ پیروز، خیم و خرد فرخ مرد. پنج خیم آسرونان، داروی خرسندی، خویشکاری ریدگان، دادستان مینوی خرد (تفضلی، ۱۳۷۶: ۱۸۱). در این اندرزنامه‌ها از کنایه و تشبیه و تمثیل به‌منظور تأثیر بیشتر مطالب بر خواننده استفاده می‌شود. یکی از مفاهیم مهم در اندرزنامه‌ها مفهوم پیمان (اعتدال) است که "شاکد" آن را بازمانده ایرانی باستان می‌داند ولی دومناش تأثیر فلسفه یونانی می‌داند.

۲-۲- بعد از اسلام

➤ **قرن اول تا قرن چهارم: در معرفی اندرزنامه‌های این دوره باید به موارد زیر اشاره کرد:**

۱. تألیفات جاحظ ۲. شاهنامه فردوسی ۳. خرد جاویدان یا حکمت خالده ابن مسکویه
- ویژگی اندرزنامه‌ها: جاحظ مؤلف قرن سوم، از اهالی بصره است و در آثار جاحظ اقوال بزرگان ایران باستان و ادیبان و حکیمان ایرانی بعد از اسلام فراوان یافت می‌شود مانند سخنان بزرگمهر حکیم. (محسنی نیا، ۱۳۸۸: ۲۵۳) شاهنامه فردوسی «تنها کتاب قصه نیست، فلسفه هست، اخلاق هست، غزل هست و بالاخره تمام فنون سخن هست و فردوسی از عهده تمام برآمده و حق هر یک را به واجبی ادا کرده است» (فروزان فر، ۱۳۸۷: ۵۰) می‌توان شاهنامه فردوسی را اندرزنامه دانست. ابن مسکویه ادیب آل‌بویه است. خرد جاویدان یا حکمت خالده وی کتابی در اندرزنامه‌نویسی است.

➤ قرن پنجم تا هفتم:

در معرفی اندرزنامه های این دوره و ویژگی های آنها باید به موارد زیر اشاره کرد:

۱. کتاب تاریخ بیهقی ابوالفضل بیهقی - نیمه دوم قرن چهارم و پنجم - را می توان از جمله اندرزنامه ها دانست که شامل بیان مطالب حکمی و عبرت آموزی است. «نثر کتاب حاکی از تسلط بیهقی به زبان های فارسی و عربی است» (یوسفی، ۱۳۷۱: ۱۶۶).
۲. ظفرنامه ابوعلی سینا - قرن چهارم و پنجم - نیز کتابی است با درون مایه اخلاقی. این کتاب به شکل پرسش و پاسخ است. «سؤال: چه کاری در جوانی و چه کاری در پیری بهتر است؟ جواب: در جوانی، دانش آموختن و در پیری به کار بستن...» (ابن سینا، ۱۳۸۳: ۱۶).
۳. سیرالملوک یا سیاست نامه خواجه نظام الملک طوسی است. نظام الملک متعلق به عصر سلجوقی است؛ البته وی در جوانی با دیوان سالاری غزنوی رفته است. در بیشتر فصول پنجاه گانه کتاب، که در دو نیمه آورده شده است، ابتدا عبارتی پندآمیز آمده که راجع به یک قسمت از امور مملکت داری است. (عابدی، ۱۳۷۲: ۲۷).
۴. اثر دیگر ابن مقفع «الرساله فی الصحابه» نام دارد. مؤلف در این نوشته در باب یک وضعیت مشخص تاریخی رهنمودهایی معین ارائه می دهد و نصایح او از نوع حکمت های جاودانه نیست. بنابراین، نمی توان این اثر را دقیقاً نصیحه الملوک شمرد. (ابن ندیم، ۱۳۹۵: ۳۷۷).
۵. «رساله فی الصحابه»، کتابی است در موضوع سیاست. مخاطب ابن مقفع در این کتاب، خلیفه ای است که هرچند نامش برده نشده، اما بی گمان منصور است و در آن یک رشته اندیشه ها، درباره مسائل معین سیاسی، دینی و اجتماعی مربوط به محیط و روزگار آن خلیفه بدو عرضه شده است. (ابن مقفع، ۱۴۳۵: ۳۴۵).
۶. کتاب قابوس نامه اثر ارزشمند و ماندگار عنصرالمعالی کیکاوس بن اسکندر بن وشمگیر زیاری، از نویسندگان مشهور سده پنجم هجری است و این کتاب، پندنامه ای آموزنده است که نصایح اخلاقی، اجتماعی و سیاسی را در بردارد.
۷. نصیحه الملوک غزالی از «کتاب های اصول کشورداری، آموزش شاهزادگان و اخلاق اسلامی و با موضوع حکمت عملی بر مبنای دین در هدایت و راهنمایی پادشاهان، وزیران درباریان». (غزالی، ۱۳۸۹: ۷) است و از مشهورترین و شاخص ترین اندرزنامه های سیاسی است.
۸. نصایح یا مناجات نامه نیز اثری است به نثر از خواجه عبدالله انصاری ملقب به پیر هرات. در میان نثر این کتاب، گاهی ابیاتی هم سروده شده است. و به طور کلی نثر کتاب تغزلات مسجع عارفانه و نیایش است؛ پندنامه هایی که اخلاقی - عرفانی است.
۹. کلیله و دمنه، ترجمه نصرالله منشی در قرن ششم است و از کتب اخلاقی و تعلیمی در حکمت عملی و شیوه تدبیر است. سعی نویسنده بر این بوده که در قالب قصه ها، حکایتها و تمثیل ها به بیان پند و اندرز و گوشزد کردن مسائل اخلاقی و

همچنین تشریح افکار و اندیشه های خود پردازد. به کارگیری سبک قرن ششم و آوردن شیوه قصه در قصه، باعث شده است که قصه ها و تمثیلهای کلیله و دمنه از تنوع کاربرد شخصیت انسانی و حیوانی برخوردار شود. این کتاب از نظر زبانی به لحاظ سبک شناسی قابل توجه است.

➤ قرن هفت تا دوازده:

از اندرزنامه نویسان این قرون باید به سعدی، ابن طقطقی و وصاف شیرازی اشاره کرد. همچنین حسین واعظ کاشفی، عبدالله بن مقفع، بیهقی، فضل الله روزبهان خنجی علی بن ابی حفص اصفهانی (احتمالاً قرن ۶ و اوایل ۷) و غزالی از دیگر اندرزنامه نویسان هستند. در معرفی اندرزنامه های این دوره باید به موارد زیر اشاره کرد:

۱. گلستان سعدی ۲. «کتاب الفخری» محمد بن علی بن طباطبا (ابن طقطقی) ۳. سلوک الملوک فضل الله بن روزبهان خنجی اصفهانی ۴. اخلاق ناصری اثر خواجه نصیرالدین طوسی ۵. مُحَجَّه البیضا اثر فیض کاشانی ۶. مهمان نامه بخارا یا سفرنامه بخارا از فضل بن روزبهان خنجی ۷. روضه الانوار عباسی از محمدباقر سبزواری ۸. کتاب «اخلاق السلطنه» وصاف و «اخلاق محسنی» حسین واعظ کاشفی

در رابطه با ویژگی اندرزنامه ها باید گفت:

۱. سعدی در گلستان بر رعایت عدالت از سوی حاکمان تاکید دارد و می توان گلستان سعدی را در زمره اندرزنامه ها دانست. گلستان در یک دیباچه و هشت باب به نثر مسجع (آهنگین) نوشته شده و بیشتر نوشته های آن کوتاه و به شیوه داستانها و پندهای اخلاقی است.

۲. «کتاب الفخری» محمد بن علی بن طباطبا (ابن طقطقی)، نوشته شده برای فخرالدین عیسی بن ابراهیم، حاکم موصل به نیابت از سوی ارغون، ایل خان مغول (۷۶۴-۷۷۰ هجری) است که فصل نخست، درباره دانش سیاست و ملکداری است و فصل دوم درباره تاریخ دولت اسلامی پس از رحلت پیامبر تا پایان خلافت عباسی است.

۳. سلوک الملوک کتابی است به زبان فارسی از فضل الله بن روزبهان خنجی اصفهانی، عارف اشعری قرن نهم و دهم قمری. کتاب سلوک الملوک مشتمل بر یک دیباچه و یک مقدمه به خامه مؤلف و پانزده باب است که هر یک به فصل هایی تقسیم می شود. انگیزه مؤلف از نگارش این کتاب راهنمایی و ارشاد عبیدالله خان ازبک به اقامه یک دولت اسلامی و تطبیق حکومت با موازین شرعی بوده است.

۴. اخلاق ناصری اثر خواجه نصیرالدین طوسی (قرن ۷) مضمونی دستوری - تعلیمی دارد و از رساله های حکمت عملی در دوره اسلامی است (شیروانی، ۱۳۵۲: ۵۵۵).

۵. مُحَجَّه البیضا اثر فیض کاشانی است که اندرزهای آن به روش منطقی و عقلی است و سرشار از مواعظ، عبرت ها و شواهد مأخوذ از آثار و اخبار صحیح اسلامی است.

۶. مهمان‌نامه بخارا یا سفرنامه بخارا، کتابی است تألیف فقیه و ادیب قرن دهم، فضل بن روزبهان خنجی. مؤلف در ضمن بیان این مباحث، ۸۵۲ بیت شعر در تنبیه و تحذیر، نصیحت و اندرز، وصف مناظر مختلف طبیعی، تعریف و تمجید محمدخان شیبانی، توصیف و تشریح مساجد، قصور و سایر ابنیه و سایر مطالب سروده است.

۷. روضه الانوار عباسی کتابی است در مورد اخلاق و شیوه کشورداری که توسط محمدباقر سبزواری، معروف به محقق سبزواری از فقهای شیعه در عصر صفویه در قرن یازدهم قمری نوشته شده است. متن کتاب نیز از دو قسم اخلاق و سیاست مدن تشکیل شده که قسم اول حاوی هفت باب و قسم دوم مشتمل بر پنج باب است.

۸. کتاب «اخلاق السالطنه و صاف نیز برای حاکم ایلخانی ایران، العجایو (۷۸۳-۷۹۵) هجری نوشته شده «وبازتاب درک پدرسالاری پادشاهی تعدیل شده با اسلام است. همچنین؛ اخلاق محسنی اندرزنامه سیاسی عصر تیموری است. «اخلاق محسنی» حسین واعظ کاشفی (۸۸۶ هجری)، اهدایی به حسن ابن بایقرا، حاکم تیموری هرات است که برخی خصوصیات نظریه حکومتی فیلسوفان را نیز دارد.

➤ قرن سیزده (دوره قاجار):

در رابطه با اندرزنامه های دوره قاجار و تفاوت آن با دوره های قبل باید گفت که «اندرزنامه های دوره قاجار از نظر ساختاری و محتوایی دو گونه اند: ۱. متونی که نشان دهنده تأثیر اندیشه پیشینیان است. این اندرزنامه ها از نظر ساختاری، محتوایی، منطق گفتار و چگونگی استدلال تابع سیاست نامه های گذشته اند؛ ۲. اندرزنامه هایی که ضمن حفظ برخی ساختارها تحت تأثیر اندیشه های نوگرایانه آن روزگار، مفاهیم جدیدی را نیز در خود جای داده اند. (زرگری نژاد، ۱۳۹۵، ج ۴: ۴۱۳). تحت تأثیر شرایط زمانه و ورود اندیشه های نوگرایانه، «انتقاد که به عنوان بارزترین ویژگی نثر فارسی در این دوران شناخته می شد به اندرزنامه های قاجاری راه پیدا کرد و نقد نظم سیاسی-اجتماعی موجود، در کنار مقایسه وضعیت ایران با دولت های اروپایی، به یکی از مضامین اندرزنامه ها تبدیل شد.» (جهانگرد، ۱۳۹۰: ۶۴). از اندرزنامه نویسان قاجاری می توان به نظام العلمای تبریزی و ذوالریاستین اشاره کرد و از اندرزنامه نویسان نوگرا می توان به خان خانان و حسین بن محمود الموسوی اشاره کرد که قالب اندرزنامه نویسی را برای تبیین اهداف و ایده هایشان مناسب می دیدند.

در معرفی اندرزنامه های این دوره می توان به موارد زیر اشاره کرد:

۱. پندنامه یحویه حسنعلی خان امیرنظام گروسی ۲. «میزان الملوک و الطوائف و صراط المستقیم فی سلوک الخلائف» اثر سید جعفر کشفی ۳. رسائل سیاسی و اندرزگونه دوره قاجاریه که توسط غلامحسین زرگری نژاد جمع آوری شده است ۴. رساله تحفه خاقانیه نوشته نظام العلمای تبریزی ۵. رساله در وجوب دعای شاه تألیف ذوالریاستین ۶. رساله در اصلاح امور از خان خانان ۷. اندرزنامه بسمل شیرازی

در رابطه با ویژگی اندرزنامه ها باید گفت:

۱. پندنامه یحوییه اثر حسنعلی خان امیرنظام گروسی از رجال دوره ناصری یکی از آثار اندرزنامه ای عصر قاجاریه به شمار می آید (آرین پور، ۱۳۵۷، ج ۱: ۱۶۸). این پندنامه شامل موضوعات اعتقادی (اعتقاد به خدا)، سیاسی (پندنامه به حکومت ناصرالدین شاه، اقتدار شاه و وظایف او)، اجتماعی (توصیه به همنشینی با دانشمندان، سادات، علما و پرهیزکاران و همچنین پرهیز از همنشینی با ارازل و فرومایگان)، نظامی (اعمال قدرت و حکومت پادشاه و ابزار حفظ حدود) و ادبی (نامه‌ها و منشآت و پندنامه امیرنظام) و اخلاقی (اندرز به فرزند خود با عنوان تهذیب اخلاق) است. (قدیمی قیداری و خسرو پناه، ۱۳۹۴: ۱۶۳).

۲. کتاب «میزان الملوک و الطوایف و صراط المستقیم فی سلوک الخلائف» اثر سید جعفر کشفی یکی از مهم ترین آن‌ها است. این کتاب یکی از اندرزنامه‌های سیاسی دوره قاجاریه می‌باشد. کشفی در میزان الملوک، در ابتدای هر بابی، حکمتی را بیان می‌کند و در ضمن ابواب کتاب موضوعاتی همچون عدالت، خلافت، سلطنت ملوک و کیفیت سلوک کارگزاران دولت، عالمان، وعاظ، قضات، صاحبان ثروت، زارعین، دهاقین، تاجران و صنعت‌گران را مورد بررسی قرار می‌دهد. کشفی در این اثر از یک سو به جامعه مطلوب و آرمانی خویش می‌اندیشد و از این رو در پی آن است که ویژگی‌های آن جامعه را به تصویر بکشد.

۳. سیاست نامه‌های قاجاری تحت عنوان مجموعه‌ای از رسائل سیاسی و اندرزگونه دوره قاجاریه از مجموعه اندرزنامه های دیگر این دوره است. این اندرزنامه ها توسط غلامحسین زرگری نژاد گردآوری شده اند. سیاست نامه‌های قاجاری شامل ۲۳ رساله است که برحسب تاریخ نگارش به چاپ رسیده‌اند.

۴. رساله تحفه خاقانیه نوشته نظام‌العلمای تبریزی اندرزنامه‌ای است که نشان دهنده تأثیر اندیشه پیشینیان است. نویسنده تیغ سیاست سلطان را برای جلوگیری از ویرانی بنیان ملک ضروری دانسته است» (نظام‌العلمای تبریزی، ۱۳۹۵، ج ۴: ۱۸۹).

۵. رساله در اصلاح امور از خان خانان اندرزنامه ای است که تحت تأثیر اندیشه‌های نوگرایانه روزگار قاجار است و «نویسنده ضمن حفظ ساختارها و شاکله اندرزنامه‌های کهن و حتی کاربرد برخی واژه‌ها و عبارات رایج در اندرزنامه‌های پیشین نظیر سایه یزدان به کار برده است» (زرگری نژاد، ۱۳۹۵، ج ۴: ۲۷۱). با توجه به کتاب سیاست نامه‌های قاجار نوشته زرگری نژاد، در دوره قاجار مباحث محوری اندرزنامه‌ها غالباً عبارتند از: سلطنت، وزارت و عدالت (همان: ۲۱)

نویسنده در ابتدای درآمد خود، پنج پرسش را درباره سرشت و سرگذشت سنت اندرزنامه نویسی ایرانی مطرح کرده که از آن میان سه پرسش مربوط به جایگاه هر یک از آن سه محور در اندرزنامه های ایرانی و نگرش ویژه اندرزنامه نویسان به آن‌ها و دو پرسش دیگر نیز مربوط به راز دیرپایی و ماندگاری سنت اندرزنامه نویسی ایرانی تا مشروطه و در عین حال رکود و زوال آن است. همچنین به این نکته اشاره شده است که بی‌ثباتی و ناپایداری سیاسی و اقتصادی که از عوارض زیرساخت اجتماعی ایلیاتی و بدوی و مالکیت اقطاعی و تیولداری بود، بی‌ثباتی دائمی فرهنگ و مدنیت را به دنبال می‌آورد. پس از فروپاشی هر قدرت بدوی فراگیر یا محلی، جان و مال تمامی شهرنشینان و روستاییان نیز به سرعت در معرض تهدید هرج و مرج قرار می

گرفت. در تاریخ فرمانروایی سلاطین بدوی بر ایران، سلطنت هم مطلوب بود و هم منفور. هم عامل چپاول بود، هم عامل کنترل و مهار ناامنی مجدد. چندین قرن هراس از ناامنی و غارت... مردمی چنان پرورده بود که هم وجودشان مالمال از نفرت پنهان از حاکمان سیاسی بود، هم زبان شان ثناگوی آنان... چنان بود که آموختند تا به هنگام ضرورت و ناچاری، افسد را با فاسد دفع کنند (همان: ۱۸). همچنین درباره جایگاه و وزارت در اندرزنامه‌های ایرانی اشاره شده است که در سنجش با اندرزنامه‌های سده‌های نخستین، در اندرزنامه‌های دوره چیرگی بدویان، «گفت و گوی مستقل از وزارت و خصائص وزیران محدودتر و کم-رنگ‌تر» می‌شود. اما از دوره‌های نزدیک به دوره قاجار به این سو، «گفت و گو از وزارت بار دیگر رواج می‌یابد» و بر این نکته تأکید می‌شود که «وزیر باید فیلسوف و در تمام امور کشورداری برجسته و جامع آداب گوناگون باشد» (همان: ۱۹). جایگزینی عدالت سیاسی و مصلحتی (و یابه تعبیر صاحب این قلم عدالت ابزاری) به جای عدالت اخلاقی، دینی، ارزشی که نویسنده با تعابیری چون عدالت سلطانی و شهریاری و عدالت نبوی و علوی از آن‌ها یاد و وجوه تفاوت شان را شرح کرد.

۷. اندرزنامه بسمل شیرازی: بسمل شیرازی، علی اکبر، ملقب به نواب (۱۱۸۷-۱۲۶۳ق) نویسنده اندرزنامه بسمل در قرن سیزدهم است. وی اندرزنامه خود را خطاب به فرزندان خود ابوطالب و میرزا علی نوشته و سعی در نصیحت آنها نموده است. سبک زبانی بسمل در اندرزنامه ساده و روان و به دور از پیچش و دشواری است.

نتیجه گیری

اندرزنامه متنی حاوی حکمت، پند، وعظ، دستورات تربیتی، اخلاقی، دینی و کشوری است. اندرزنامه‌های قبل از اسلام، بیشتر به شکل کتیبه‌ها بوده و به‌طور کلی آثار دینی و اخلاق و وعظ را در بر می‌گرفته است.

در دوره بعد از اسلام، بیشتر اندرزنامه‌ها به شکل سیاست‌نامه دیده می‌شود. در قرن‌های اول تا سیزدهم که دوره قاجاریه است، پندنامه‌های مختلفی نوشته شده است. موضوع رایج اندرزنامه‌های قرن اول تا قرن چهارم، اخلاق و خرداست. در قرن پنجم تا هفتم اندرزنامه‌هایی چون تاریخ بیهقی ابوالفضل بیهقی، سیاست‌نامه خواجه نظام الملک و قابوس‌نامه عنصرالمعالی، نوشته شده که موضوع رایج این اندرزنامه‌ها حکمت، پند و اندرز، عبرت‌آموزی و امور مملکت‌داری و نصایح اخلاقی، اجتماعی و سیاسی است. در قرن هفتم تا دوازدهم اندرزنامه‌هایی چون گلستان سعدی و اخلاق ناصری خواجه نصیرالدین طوسی نوشته شده که موضوع رایج این اندرزنامه‌ها رعایت عدالت از سوی حاکمان و بیان تعالیم اخلاقی و بعضاً عرفانی است.

در قرن سیزدهم (دوره قاجار) اندرزنامه‌هایی چون پندنامه یحویه حسنعلی خان امیرنظام گروسی، «میزان الملوک و الطوائف و صراط المستقیم فی سلوک الخلائف» سید جعفر کشفی و اندرزنامه بسمل شیرازی نوشته شده است. تفاوت اندرزنامه‌های دوره قاجار با دوره‌های قبل این است که یا تابع سیاست‌نامه‌های گذشته است و یا دربردارنده اندیشه‌های نوگرایانه عصر قاجار است.

منابع

- آرین پور، ی. (۱۳۵۷). *از صبا تا نیما*. ج ۱. تهران: زوار.
- اصلانی، نسرین. (۱۳۹۸). *اندرزنامه نویسی در ایران باستان*. تهران: اندیشه احسان.
- الدینوری، ا. (۱۹۶۰). *الاخبار الطوال*. تحقیق عبدالمنعم عامر. قاهره: دار احیاء الکتب العربی.
- اخوان کاظمی، ب. (۱۳۸۰). "عدالت و خودکامگی در اندیشه سیاسی خواجه نظام الملک طوس". *دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه تهران*. دوره ۵۴، ص ۲۸-۵.
- ابن ندیم، م. (۱۳۹۵). *الفهرست*. قم: بی جا.
- ابن مقفع، ع. (۱۴۳۵). *رساله فی الصحابه*. بیروت: دار المقتبس.
- ابن سینا، ح. (۱۳۸۳). *ظفرنامه*. همدان: دانشگاه بوعلی سینا.
- تاوادی، ج. (۱۳۵۵). *زبان و ادبیات پهلوی*. ترجمه نجم آبادی. تهران: دانشگاه تهران.
- تفضلی، احمد. (۱۳۷۶). *تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام*. به کوشش ژاله آموزگار. تهران: سخن.
- ترکمنی آذر، پ. (۱۳۹۴). *بنیان نظری الگوی پیشرفت ایرانیان (تاملی بر تاریخ نوشته‌های قرن سده سوم تا ششم هجری)*. مجله سیاست متعالیه، سال سوم. شماره هشتم. ص ۱۰۰ - ۸۳.
- تبریزی، ن. (۱۳۹۵). *تحفه خاقانیه، سیاست‌نامه‌های قاجاری*. تصحیح و تحشیه غلامحسین زرگری نژاد. تهران: نگارستان اندیشه.
- "جهانگرد، فرانک. (۱۳۹۰). "رویکرد انتقادی مبنای دگردیسی انواع نثر ادبی در عصر قاجار". *مجله نقد ادبی*، ش ۱۵. ص ۶۱-۸۶.
- خانلری، پرویز. (۱۳۴۹). *تاریخ زبان فارسی*. ج ۱. تهران: نشر نو.
- زرگری نژاد، ز. (۱۳۹۵). *رساله در اصلاح امور، سیاست‌نامه‌های قاجاری*. ج ۴. تهران: نگارستان اندیشه.
- سعدی، مصلح الدین. (۱۳۸۵). *کلیات سعدی*. تصحیح محمد علی فروغی. تهران: هرمس.
- شیروانی، م. (۱۳۵۲). *پندنامه - اندرزنامه‌ها، مجموعه سخنرانی‌های دومین کنگره تحقیقات ایرانی، به کوشش حمید زرین کوب*. مشهد: دانشکده ادبیات و علوم انسانی.
- عباس، ا. (۱۳۴۸). *عهد اردشیر*. ترجمه محمد علی امام شوشتری. تهران: انجمن آثار ملی.
- علوی مقدم، م. و اشرف زاده، ر. (۱۳۷۴). *برگزیده اخلاق ناصری*. بیجا: انتشارات توس.
- عابدی، ک. (۱۳۷۲). "سیاست‌نامه خواجه نظام الملک طوسی" (آشنایی با متون کهن - از میراث پیشینیان). *ادبستان فرهنگ و هنر*، شماره ۴۴. ص ۲۷-۲۹.

- غزالی، م. (۱۳۸۹). *نصیحۃ الملوک*. مصحح عزیزالله علیزاده. تهران: انتشارات فردوس.
- فروزانفر، ب. (۱۳۸۷). *سخن و سخنوران*. تهران: زوآر.
- قاسمی، محمد علی. (۱۳۸۶). "قدرت و امنیت در سنت سیاست نامه نویسی"، مطالعه سیرالملوک خواجه نظام الملک. فصلنامه مطالعات راهبردی، شماره ۳۶. صص ۲۶۱-۲۷۷.
- محسنی نیا، ن. (۱۳۸۸). "بازتاب گوشه‌هایی از ایران و فرهنگ ایران در آثار جاحظ بصری" مجله مطالعات ایرانی، دانشکده ادبیات: دانشگاه باهنر کرمان. سال ۸. شماره ۱۶. ص ۲۴۹-۲۶۲.
- مزدپور، کتابیون. (۱۳۸۶). *اندرزنامه‌های ایرانی*. دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- مسعودی، ع. (۱۹۴۸). *مروج الذهب و معادن الجوه. الجزالاول*، به تحقیق محمد محی‌الدین عبدالحمید. قاهره: المكتبة التجارية الكبرى.
- یوسفی، غ. (۱۳۷۱). *یادداشت‌هایی در زمینه فرهنگ و تاریخ*. تهران

Abstract

Andrznamehs are books with educational value with moral content and advice. Some edicts were written in the pre-Islamic and post-Islamic periods, each of which is very valuable in its own place. For this reason, the writer decided to conduct a research in this field and the process of writing instructions, and also refer to the instruction book of Basmal Shirazi. This research, which is a descriptive and analytical method, is a "the historical process of writing Endarzneameh before Islam until the Qajar period." The results show that in pre-Islamic Iran, the most important means of maintaining and reforming the social system are the decrees, and in the post-Islam period, political decrees were paid attention to. The edicts of the Qajar period were either written under the influence of the thought of the predecessors, or they follow the policies of the past, or they are influenced by the modernist thoughts of the Qajar era.

Key words: Andrznameh, the historical process of writing Endarzneameh before Islam until the Qajar period, before Islam - after Islam until the Qajar period